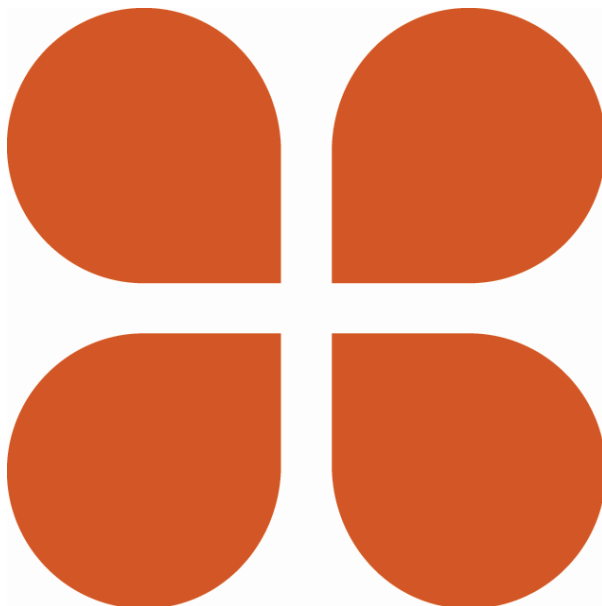

Runrapport från Riksantikvarieämbetet

Undersökning av ett nyfunnet runbleck från Spånga kyrkogård, Uppland

Riksantikvarieämbetet 2011

Box 1114

621 22 Visby

www.raa.se

riksant@raa.se

Datum 2011-05-19

Dnr 322-1668-2011

Avdelning

Förvaltningsavdelningen

Enhet Kulturvårdsstöd

Författare Magnus Källström

Undersökning av ett nyfunnet runbleck från Spånga kyrkogård, Uppland

Den 21 februari 2011 anmälde antikvarie John Wändesjö vid Stockholms stadsmuseum till Runverket att ett kopparbleck från Spånga kyrkogård hade visat sig bära runor. Runinskriften hade upptäckts veckan innan av konservator Katarina Lampel vid Acta KonserveringsCentrum AB, Stockholm, i samband med konserveringen av föremålet.

Blecket härrör från en arkeologisk undersökning som stadsmuseet utförde år 2000 intill Spånga kyrkogård, då lämningar efter en järnåldersboplats och en medeltida bygghytta undersöktes (se J. Wändesjö, *Spånga kyrkogård, förhistorisk boplats & medeltida bygghytta*, Stockholms stadsmuseum, Arkeologisk rapport 2009:2). Fyndet gjordes i fyllningen till anläggning K25, som har tolkats som resterna av en klockgjutningsgrop (a.a. s. 19).¹ Blecket har fyndnummer 29 och är registrerat som ett beslag.

Jag har undersökt inskriften med mikroskop i Actas lokaler i Stockholm den 21 och 23 februari samt den 4 mars 2011. En kompletterande granskning en detalj som hade preparerats fram gjordes också den 1 april.

Materialet består av kopparlegering och blecket har ursprungligen haft rektangulär form med avrundade hörn. Det är snett avbrutet i den ena änden och även vinkelböjt i ungefär 45° i denna ände. Brottet är av gammalt datum. Bredden på blecket är 25 mm brett den nuvarande längden uppgår till 29 mm. Tjockleken är 1 mm. Längs kanterna finns fem nithål. Två är fullständigt bevarade och är placerade i hörnen av den bevarade kortsidan. De övriga sitter längs långsidorna och ett är uppenbarligen felstansat, eftersom det går ut i kanten.

Blecket är ristat på två sidor och inskriften är på båda sidor placerad i tre rader med begränsningslinjer. Runornas höjd varierar mellan 8 och 10 mm. Textinnehållet gör att man kan räkna med att den konvext böjda sidan av blecket utgör framsidan (A). En av raderna på denna sida har nämligen sin direkta fortsättning på den andra sidan (B). Början av denna utsaga finns i mittraden på framsidan, vilket visar att man måste läsa raderna på denna sida nedifrån och upp. Texten börjar i så fall i raden längst ned (A1), som skall läsas från vänster till höger.

¹ Fyndet har koordinaterna X4,40, Y 11,50 i undersökningens koordinatsystem och låg på en nivå av +16,97 m ö h. Detta svarar mot den övre delen av fyllningen i gropen.

Därefter följer mittraden (A2) och sist den översta raden (A3). I de två senare står runorna uppochned i förhållande till den första raden. På baksidan är läsordningen antagligen densamma och börjar med raden längst ned som läses från vänster till höger (B1). Därefter är det inte givet vilken rad som följer, men eftersom mittraden (B2) också skall läsas från vänster till höger verkar det rimligt att den följer efter den första raden. I den översta raden (B3) är runorna uppochnedvända i förhållande till de två övriga raderna på denna sida.

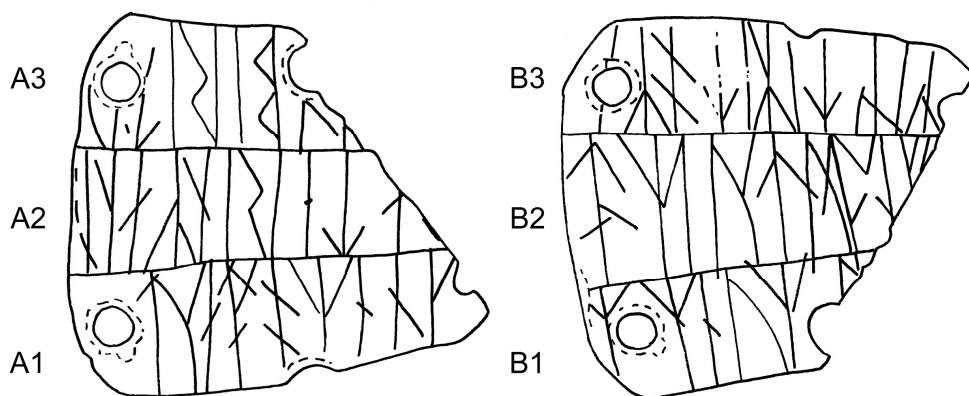

Fig. 1. Renritning av inskriften på runblecket från Spånga kyrkogård. Skala 2:1. Teckning Magnus Källström.

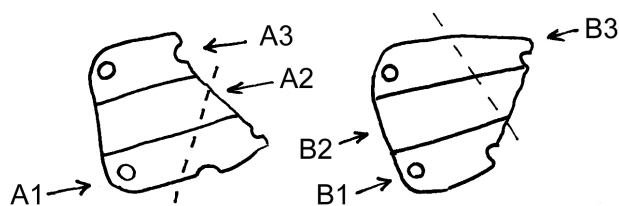

Fig. 2. Läsordningen på blecket.

Inskrift:

A1: tusaktaomenk...

5

Till läsningen: Raden inleds med ett nithål och ingen ristning finns runt detta hål. Runa 1 utgörs av en bindruna med tre komponenter. Till vänster om huvudstaven finns en ensidig bistav snett nedåt vänster, som skär något över på den högra sidan av huvudstaven. Till höger utgår en bågböjd bistav till u strax till höger om

huvudstavens topp. Till **u**-bistaven ansluter en rak ristningslinje snett uppåt höger. Det råder ingen tvekan om att de två första komponenterna är **t** och **u**. Den tredje kan antingen tolkas som bistaven till **k** eller som det övre ledet i en bakvänd **s**-runa. Eftersom bindrunor innehållande en liknande **s**-komponent verkar förekomma senare i inskriften (runorna 36 och 39, jfr även 43–44) väljer jag det senare alternativet. I runa 2 viker huvudstaven av något åt vänster. Den övre delen är fortfarande täckt av korrosion. Runan har en tydlig bistav snett nedåt vänster och bör alltså läsas som **a**. Runa 3 är sammansatt av flera komponenter. Runan har en **k**-bistav snett uppåt höger samt i toppen dubbelsidiga bistavar till **t**. Nedanför mitten av huvudstaven finns dessutom en kort dubbelsidig bistav snett nedåt vänster, dvs. **a**. Den vänstra bistaven i **t**-komponenten börjar till höger om huvudstavens topp, medan den högra bistaven tydligt skär **k**-bistaven. Den bevarade graden i ristningsspåret visar att **t**-bistaven måste ha ristats *efter* **k**-bistaven. Om runan skall läsas **ktā** eller **kāt** kan endast sammanhanget avgöra. Däremot verkar läsningen **akt** mindre sannolik med tanke på att den föregående runan är **a**. I runa 4 slutar huvudstaven ovanför nithålet i kanten. Runan har av allt att döma två dubbelsidiga bistavar snett nedåt höger, och bör uppfattas som **o**. Bistavarna är förskjutna åt den högra sidan. Den övre bistaven är skadad genom bortfall i ytan, men den högra spetsen är tydlig vid snedbelysning. Huvudstaven i 5 **m** slutar ovanför nithålet och den nedre delen böjer av något åt vänster. Nedre delen av huvudstaven i runa 6 är svagt ristad och böjer vid kanten av något åt vänster. På mitten finns en kort ensidig bistav snett nedåt höger. Med tanke på formen på den följande runan bör den snarast uppfattas som **e** och inte **n** (jfr **e**-runan i 28–31 **meum**). Även basen i 7 **n** är svagt ristad och böjer av åt vänster. Runan har en lång dubbelsidig bistav, som går i en brant vinkel nästan ända ned till baslinjen. Runa 8 är helt säkert **k**. Runan har en rak huvudstav som går från mitten av runan och snett uppåt höger. Spetsen av bistaven saknas på grund av brottet. Runan är inte stungen. Därefter följer ett nithål i kanten av brottet. Inga spår av runor, men lite korrosion sitter kvar under hålet.

A2: ...-aterinmanu

10 15

Av runa 9 återstår i brottkanten den högra kanten av en bistav från den övre ramlinjen och snett nedåt höger. Sammanhanget talar för att detta är resterna av en **b**-runa. Av 10 **a** återstår den övre delen av huvudstaven samt den högra hälften av bistaven. 11 **t** har dubbelsidiga bistavar. Runa 12 är av allt att döma stungen med ett kort knivstick snett nedåt vänster och alltså **e**. Runa 13 **r** har öppen form och bistaven utgår från ramlinjen till höger om huvudstaven. Runa 14 är **i**. Fastsittande korrosion finns i den övre delen av huvudstaven. 15 **n** har en

lång bistav som når nästan ned till ramlinjen och som är förskjuten åt höger. I 16 **m** ansluter den högra bistaven till än längre punkt än den vänstra. 17 **a** har dubbelsidig bistav. 18 **n** har ensidig bistav snett nedåt höger. Runa 19 är av allt att döma **u**. Den övre delen är något otydlig pga. av korrosion. Bistaven börjar nedanför och strax till höger om toppen. Därefter ses en bit av mitten samt ganska svagt den nedre spetsen intill kanten.

A3: ...sbiritu

20 25

Av runa 20 syns till höger om brottkanten toppen av en huvudstav, som är mycket tydlig. Till höger om denna finns en svagare ristningslinje snett nedåt höger, vilken ansluter till basen av en lodrät linje ovanför ett nithål. Runan skall utan tvivel tolkas som en bakvänd **s**-runa. I 21 **b** är bistavarna skurna med skarpa vinklar. Runan är ej stungen. Runa 22 **i** är inte stungen. 23 **r** har öppen form och bistaven utgår från toppen av huvudstaven. Runa 24 **i** är inte stungen. I 25 **t** når huvudstaven inte ned till kanten. Den nedre delen viker av åt vänster och har alltså ristats efter det att hålet har gjorts. Den vänstra bistaven är tydligast. Av den högra ses egentligen endast den högra spetsen. Runa 26 **u** är placerad ovanför nithålet i hörnet och runan är endast 4 mm hög. Huvudstavens längd begränsas av hålet och bistaven går ut mot kanten. Även denna runa måste ha ristats efter det att hålet har gjorts.

B1: mmeumş...

30

Runa 27 **m** står till vänster om ett hål i bleckets hörn. Huvudstaven är kortare än i de följande runorna, eftersom kanten är avrundad. Även den vänstra bistaven är mycket kort, vilket beror på att kanten till vänster är intryckt, något som måste ha skett efter det att runan har ristats. I den följande runan 28 **m**, som står till höger om hålet, skjuter den nedre delen av vänster bistav något över på höger sida. Runa 29 har på mitten en kort bistav i en ganska brant vinkel snett nedåt höger. Bistaven bör tolkas som en stingning och runan är följaktligen **e**. Bistaven i 30 **u** är ansatt strax nedanför toppen av huvudstaven. I 31 **m** är bistavarna något förskjutna åt höger. Av 32 återstår toppen av en huvudstav till höger om det stansade hål som går ut i brottkanten. Från toppen av denna huvudstav går en linje snett nedåt höger, som ansluter ytterligare en lodrät linje. Runan skall troligen tolkas som den övre delen av ett spegelvänt **s**. Därefter finns inga bevarade spår av runor.

B2: $\widehat{tnami\dot{u}stutsanf\dots}$
35 40

Runa 33 har i toppen dubbelsidiga bistavar, vilka är något förskjutna åt höger. På mitten av huvudstaven finns dessutom en lång ensidig **n**-bistav snett nedåt höger samt nedanför denna en kortare **a**-bistav snett nedåt vänster. Den senare är dubbelsidig, men förskjuten åt vänster. Om runan läses uppifrån och ned får man en bindruna \widehat{tna} . 35 i står tätt efter 34 **m**. Runan är inte stungen. I 36 **u** finns mellan huvudstaven och bistaven en del fördjupningar, men ingen av dessa kan uppfattas som en stingning. Från mitten av **u**-bistaven går en rak ristningslinje snett uppåt höger till den övre ramlinjen. Denna kan tolkas som en **k**-bistav och runan är i så fall en bindruna \widehat{uk} , men det är också möjligt att ristaren har avsett \widehat{us} (jfr den inledande runan i rad A1). 37 **t** har dubbelsidiga bistavar ansatta nedanför toppen på runan. Huvudstaven i 38 **u** skär den högra bistaven i 37 **t**. Runa 39, som utgörs av en bindruna, står tätt inpå 38 **u**. Från toppen av huvudstaven utgår en mycket lång bistav snett nedåt vänster, som skär bistaven i 38 **u**. Tyvärr är det svårt att se vilken av dessa linjer som har ristats sist, men eftersom **u**-runan står trångt är det möjligt att den har passats in i efterhand. Runa 39 har till höger en vinklad bistav, som snarast skall tolkas som de två övre leden i en bakvänd **s**-runa. Ett stycke nedanför mitten av huvudstaven utgår en ensidig bistav snett uppåt höger. Denna är inte förenad med det övre ledet i den antagna **s**-komponenten i bindrunan och bör av riktningen att döma snarast tolkas som en **a**-bistav. Hur runan skall utläsas är osäkert. Snarast \widehat{tsa} eller \widehat{tas} , men sammanhanget kan tala för \widehat{sta} (se tolkningsförslag nedan s. 8). Av runan 40 återstår de övre två tredjedelarna av en huvudstav samt på vänster sida en kort bistav snett uppåt vänster. Ovanför denna finns ojämnheter i diagonal riktning, som skulle kunna antyda en övre bistav till **o**, men de ger inte intryck av att vara ristade. Runan är alltså snarast **n**. Skadorna till höger om runan skulle kunna tillåta bistavar till **h**, men det finns inga spår som stöder denna läsning. Runa 41 är något diffus, men tycks bestå av den övre delen av en **f**-runa. Den övre bistaven är fullständigt bevarad. Av den nedre saknas den vänstra delen som skall ha anslutit till huvudstaven.

B3: $\dots\widehat{mi\dot{s}tim\dot{n}i}tom\dot{i}$
45 50

I 42 **m** är bistavarna förskjutna åt höger. Höger bistav ansluter ej till huvudstaven. Relationen mellan de följande ristningslinjerna är något svårbestämd. Runa 43 utgörs av en huvudstav som upptill viker av något åt höger. Från toppen går en ristningslinje snett nedåt höger, vilken ansluter till en kort något bågböjd linje, som

utgår från den övre ramlinjen. Tillsammans ser de ut att bilda ett ganska brett bakvänt **s**. Mellanledet i denna **s**-runa skärs dock av en lodrät linje, som kan uppfattas som en **i**-runa, men som samtidigt utgör fortsättningen av det övre ledet av **s**-komponenten i bindrunan 39 i rad B2. Troligen handlar det här om någon form av korrigering och närmast till hands ligger att ristaren har avsett att linjerna tillsammans skall läsas som **is**. Runa 45 **t** har långa bistavar. Basen av huvudstaven är något otydlig, men skär nedtill vallen kring det stansade hålet i kanten, vilket visar att ristningen måste vara senare än detta. Runorna 45–46 är svårbedömda. Vid första påseende ser det ut som en **u**-runa, som delvis har ristats över en **k**-runa, men en närmare granskning visar att den övre delen av den antagna **u**-bistaven egentligen utgör den vänstra bistaven i en **m**-runa. Läsningen av 45–46 blir i så fall **im**, där den senare runan också har en bistav som löper från mitten och snett nedåt höger till kanten. Denna linje utgör inte den direkta fortsättningen av den vänstra **m**-bistaven, utan ansättningspunkten vid huvudstaven är något lägre. Om linjen är avsiktligt tillkommen kan den möjligen tolkas som en **n**-bistav som har dragits för långt (eller som ett misslyckat försök att åstadkomma en bindruna med **e**?). Runa 48 består av en rak huvudstav med en förhöjning i metallen på mitten (pga. korrosion?). Det går därför inte att avgöra om runan ursprungligen har varit stungen. Runa 49 är **t** med dubbelsidiga bistavar. Den vänstra är tydlig. Platsen för den högra är gropig, men den högra spetsen är bevarad. Större delen av den nedre delen av huvudstaven har försvunnit. En rund grop strax till höger om mitten av denna tillhör troligen inte ristningen. 50 **o** har dubbelsidiga bistavar snett nedåt höger. Avståndet mellan bistavarna är ganska stort. Höger bistav i 51 **m** är ristad tätt intill nithålet i hörnet av blecket. Runa 52 består av en huvudstav synlig ovanför och nedanför nithålet. Nedtill skär ristningslinjen vallen kring hålet, vilket även här visar att ristningen är senare än nithålen. Inga bistavar är synliga och runan är därför snarast **i**.

Inskriften lyder i sin helhet:

A1: **tusakatomenk...**

A2: **...-aterinmanu**

A3: **...sbiritu**

B1: **mmeums...**

B2: **tnamiüstutsanf...**

B3: **...miṣtimṇitomṇ**

Fig. 3. Bleckets framsida (A). Foto Katarina Lampel/Acta KonserveringsCentrum AB 2011.

Fig. 4. Bleckets baksida (B). Foto Katarina Lampel/Acta KonserveringsCentrum AB 2011.

Texten är på latin och innehåller bland annat (i raderna A2, A3, B1) delar av en sekvens som svarar mot Jesus' sista ord på korset i Lukas 23:46: [*P]ater, in manu[s tuas commendo] spiritum meum* »Fader, i dina händer lämnar jag min ande» (enligt den svenska bibelöversättningen från år 2000). Detta betyder att det i lakunen i början av rad A3 måste ha funnits utrymme för 12 runor, även om vissa naturligtvis kan ha varit kombinerade som bindrunor. I rad B3 ligger det också nära till hands att anta att runföljden **mīstīmñitomj** svarar mot [*Redi]misti me, Domi[ni]* »du har förlöslat mig, Herre». Det övriga är svårare att identifiera. Om s-komponenten i bindrunan 39 i rad B2 skall läsas först får man en runföljd **iūstus** som kan tolkas som adjektivet *iustus* 'rättvis', men det är oklart i vilket sammanhang detta ord i så fall har ingått i.

Märkligt är att det som borde vara inledningsraden (A1) inte direkt ger några associationer till kända latinska formler. Den inledande runföljden **tus** erinrar snarast om slutet av ett ord, och med tanke på att den sista raden på blecket (B3) slutar abrupt mitt *Domini* (skrivet **tomj**), är det inte otänkbart att inskriften också har börjat mitt inne i ett ord. I så fall kan det ursprungligen ha rört sig om en mycket lång inskrift, som har varit fördelad på flera olika bleck.

Fig. 5. Detalj av inledningen av rad A1. Foto Katarina Lampel/Acta KonserveringsCentrum AB 2011.

Intressant är att två av de fraser som för närvarande går att identifiera i inskriften förekommer tillsammans i Psalm 30:6 i Vulgata: *In manus tuas commendo spiritum meum; redemisti me, Domine Deus veritatis*. Förmodligen har en mot-

svarighet till denna text funnits på en numera försvunnen medeltida gravhäll från Eksta kyrka på Gotland (G 73). Denna inskrift lästes på 1700-talet av George Wallin som **dominum : kumetum : sbiritum : meum : retemisti : me tomine : teus : feritatis** :, vilket i Gotlands runinskrifter (1 s. 107) har översatts: »Herre ... min ande. Du har förlöstat mig, Herre, sanningens gud.» Inskriften har även upptecknats av Carl v. Linné, som framför Wallins **dominum** också har iakttagit runföljden **pinkin usl** (el. **uūil**). Trots läsningen **kumetum** (Linné: **kumedum**) ligger det nära till hands att anta att ristaren har avsett formen *commendo*, och att den inledande runföljden hos Linné har svarat mot *In manus tuas* (**kinus** skulle i så fall kunna vara felläst för **manus** och **I** utgöra början av **tuas**).

En parafraas på samma formel finns också ristad med runor på en gavelsten till en romansk gravkista av sandsten från Hästveda i Skåne (DR 350): **in manus tuas domine komændo spiritum tuum : asa** : »I dina händer, herre, lämnar jag din ande, Åsa». Enligt *Danmarks runeindskrifter* (1941–42, sp. 394) är förändringen av bibeltextens *meum* till *tuum* avsiktlig: »Risteren beforderer [...] ved et magtsprog Åses ånd ind i saligheden».

De två runtexter, där varianter av den nämnda formeln är kända sedan tidigare, återfinns alltså båda på gravmonument och det ligger då nära till hands att tänka sig att runblecket från Spånga har förekommit i ett liknande sammanhang. I kanten på blecket finns flera nithål, vilket tyder på att det har varit tänkt att fästas på något underlag. Nithålen är dessutom gjorda innan blecket försågs med runor, vilket betyder att en del av inskriften aldrig har varit avsedd att kunna läsas. Blecket tolkades vid fyndregistreringen som ett fragment av ett beslag och det är fullt möjligt att detta också har varit runbleckets primära funktion. Om vinkelböjningen är ursprunglig skulle man kunna tänka på ett hörnbeslag till en träkista, kanske till och med en likkista.

Blecket påträffades i fyllningen till en anläggning som av allt att döma har tillkommit i samband med byggandet av den äldsta stenkyrkan i Spånga. I denna anläggning liksom i ett par andra anläggningar påträffades flera fragment av sönderslagna sandstensrunstenar, varav flera hade spår av ursprunglig bemålning. Förekomsten av runstenar av sandsten vid medeltida stenkyrkor i Mälardalen har övertygande tolkats som indikationer på tidiga kristna kyrkogårdar och eventuellt också träkyrkor (se Stefan E. Hagenfeldt & Rune Palm, *Sandstone runestones. The use of sandstone for erected runestones*, 1996). Det är därför mycket möjligt att blecket har tillhört en begravning på en tidig kyrkogård i Spånga och att det har kommit till ytan i samband med arbetena på stenkyrkan. Om den

vedertagna dateringen av Spånga kyrka till den senare delen av 1100-talet är riktig ger detta ett terminus ante quem för runblecket.

Runformerna på blecket erinrar snarast om det vikingatida bruket. Runan **r** har öppen form och **t**-runan uppträder genomgående med dubbelsidiga bistavar. Runan **a** har vanligtvis formen **†** (**a**-komponenten i bindrunan 39 är inte helt säker), och verkar inte i något fall vara avsedd att läsas som **æ**. Även **n**-runan har i regel dubbelsidig bistav. Enda undantaget är 18 **n**, som har formen **†**, vilket möjligen kan vara föranlett av platsbrist mot slutet av raden. Runan **o** har formen **‡** med dubbelsidiga bistavar snett nedåt höger. Den enda stungna runa som förekommer i inskriften är **e**, där stingningen för det mesta består av ett kort diagonalt streck på mitten av huvudstaven. En karakteristisk form har **s**-runan, som genomgående är bakvänd och där det vänstra ledet har full runhöjd (**ſ**). Denna variant brukar ofta kallas för en »gotländsk» **s**-runa, eftersom den är karakteristisk för de gotländska medeltidsinskrifterna. Spångablecket innehåller också flera bindrunor, ibland med upp till tre olika komponenter. Dessa är inte alltid helt lätta att genomskåda, exempelvis är det oklart om ristaren vid ett par tillfällen har avsett en bindruna **ūk** eller **ūs**. Mängden av bindrunor tillsammans med **s**-runans form hänvisar till en senare tid än vikingatid, och en datering till 1100-tal verkar därför rimligast.

Visby 2011-05-19

Magnus Källström

fil. dr, post-doc. inom runforskningsområdet

Kopia till:

John Wändesjö, Dokumentationsenheten, Stockholms stadsmuseum
Katarina Lampel, Acta KonserveringsCentrum AB, Stockholm